

УДК 94 (477) "19"/331.101.262

Н.М. Салтан

ОСНОВНІ ФОРМИ ПІДГОТОВКИ КВАЛІФІКОВАНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ В УКРАЇНСЬКІЙ СРР У 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х років

У статті розглядається процес становлення системи нижчої індустріально-технічної освіти в Українській СРР в 20-х – на початку 30-х рр. Формування нового соціального обличчя робітничого класу, потреба у великій кількості робочих рук обумовили створення розгалуженої системи установ професійної освіти: професійних шкіл, шкіл фабрично-заводського учнівства, індивідуально-бригадне учнівство, професійних курсів.

Ключові слова: професійна школа, школа фабрично-заводського учнівства, індивідуально-бригадне учнівство, професійні курси.

В статье рассматривается процесс становления системы низшего индустриально-технического образования в Украинской ССР в 20-х - в начале 30-х гг. Формирование нового социального лица рабочего класса, потребность в большом количестве рабочих рук обусловили создание разветвленной системы учреждений профессионального образования: профессиональных школ, школ фабрично-заводского ученичества, индивидуально-бригадное ученичество, профессиональных курсов.

Ключевые слова: профессиональная школа, школа фабрично-заводского ученичества, индивидуально-бригадное ученичество, профессиональные курсы.

The article is devoted to the process of establishment of system industrially-technical education in Ukrainian SSR 20-th – beginning 1930-th years of 20-th century. Building up of new social vision of working class, need great number of working hands lead to formation of mollified system of establishments of trade education: vocational training schools, schools of factory-professional education, independent-team apprenticeship, and vocational training courses.

Key words: vocational training schools, schools of factory-professional education, independent-team apprenticeship, and vocational training courses.

Постановка²⁸**проблеми.** Освіта як галузь суспільного буття, є важливою як для кожного

індивідуума окремо, так і для суспільства в цілому. Визначаючи засадничі принципи, пріоритети, напрямки розвитку, держава забезпечує власні майбутні потреби в робочій силі, формує основні вектори економічного розвитку, а значить закладає підвалини для розвитку через певний відрізок часу. При цьому важливе значення має як прогнозування майбутнього, так і вміння оцінити та застосувати досвід, накопичений раніше. Освітній досвід, що його здобула країна Рад є унікальним: бо за короткий проміжок часу було сформовано нову систему професійної освіти, що підготувала мільйони робітників, забезпечила кадрами бурхливий розвиток промисловості.

Аналіз актуальних досліджень. Історії становлення технічної освіти в радянський час присвячувалось багато досліджень, але всім їм властиві: надмірна заідеологізованість, перебільшена увага до ролі комуністичної партії, нехтування оцінки впливу людських мотивацій, відносин, цінностей на історичний процес. Такими є роботи М.Ф. Пузанова [18], Н.Ф. Катунцевої [13], Д.І. Павлова [16] та інші. Роботи сучасних українських істориків В. Липинського та І. Лікарчука акцентують увагу на розбіжностях між українською та російською професійною освітою, наголошуючи на перевагах національної моделі [14;15]. Інтерес до звичайної людини притаманний роботам зарубіжних дослідників Венди Голдман [6], С. Постникова та М. Фельдмана [17].

Мета статті. Дати об'єктивну картину розвитку системи нижчої індустріально-технічної освіти, визначити які чинники мали вплив на її формування.

Виклад основного матеріалу. Революції являють собою пік соціальних змін. Їм притаманні всезагальність, кардинальність та швидкість. Система освіти на початку 20-х рр. ХХ ст., як і інші сфери суспільного життя, зазнала суттєвих трансформацій. Її розбудова була підпорядкована політичним та економічним чинникам: формуванню нового соціального обличчя робітничого класу та технічної інтелігенції, а також потребою у великій кількості робочих рук для розбудови промисловості та «великих новобудов індустріалізації». Стаття 287 «Кодексу законів про освіту» 1922 р. визначала наступні завдання профосвіти: а) виробництво усіх видів кваліфікованої робочої сили, необхідної для відновлення народного господарства і для соціалістичного будівництва; б) «напряму усієї культурно-освітньої роботи по ідеологічних шляхах правлячого класу – пролетаріату» [20, с. 880]. Перше завдання здійснювалось шляхом організації різноманітних навчальних закладів,

які охоплювали все самодіяльне населення країни.

Критерієм для типологізації закладів професійної освіти був ступінь необхідної кваліфікації робітника, яку можна було отримати закінчивши профшколу, різні школи учнівства чи курси. На базі масової професійної школи, розбудовувалась вища професійна освіта. Її представляли технікуми (до 1929 р.), інститути та курси для висуванців. Таким чином утворювалась система індустріально-технічної освіти. Система професійної освіти включала в себе як шкільні, так і позашкільні форми навчання, як стаціонарну (денну та вечірню) так і заочну форми.

Потреба у великій кількості фахівців різних спеціальностей обумовила створення розгалуженої мережі установ професійної освіти. Той факт, що система нижчої професійної освіти отримала назву масової, свідчить про її розповсюдженість. Диференціація організаційно-педагогічних форм нижчої освіти дозволяла залучати якнайбільше учнів різного віку, з різним рівнем освітньої підготовки, що було дуже важливим в умовах тотальної нестачі кваліфікованих робочих. Їх спільним завданням стала підготовка кваліфікованих суспільно-розвинутих та вихованих в комуністичному дусі робітників.

Першою сходинкою професійної освіти стали професійні школи, що створювались на базі ремісничих училищ на початку 20-х років. Нормативною базою для їх діяльності стали «Тимчасове положення про профшколи» від 16 червня 1922 р. та «Положення про професійну школу» від 10 червня 1926 р. До профшкіл могли вступити учні 15-18 років, які закінчили трудову семирічну школу. Термін навчання становив два-три роки і ще два роки практики, після якої учням присвоювався певний робітничий розряд. З'явившись як нижчий професійно-технічний заклад, індустріально-технічні профшколи згідно з положенням затвердженим ВУЦВК та РНК УСРР від 9 квітня 1926 р. повинні були готувати не лише кваліфікованих робітників, а й нижчий адміністративний персонал промислових підприємств. У другій половині 20-х років їх діяльність була спрямована по-перше – на підготовку робітника певної кваліфікації, по-друге – на надання комплексу спеціальних технічних знань, необхідних для технічного персоналу, що займає на підприємствах місце між масовим працівником і фахівцем вищої кваліфікації і по-третє – озброїти знаннями для вступу до вузів [11, с. 22-24]. Не зважаючи на постійну критику про відірваність від виробництва та низьку якість

отриманих знань, їхня кількість за десять років існування збільшилася більше ніж в десять разів. Розширення мережі індустріально-технічних профшкіл було пов'язано з необхідністю підготовки як робітників зайнятих у машинному виробництві, так і в підготовці нижчого адміністративного персоналу. Часто випускники профшкіл, відпрацювавши необхідні два роки, як найбільш технічно освічені, направлялися на курси підвищення кваліфікації, де отримували звання техника чи майстра.

Навчання в профшколах було платним. Учнів зараховували за результатами іспитів. Незважаючи на вищезазначені труднощі існувала велика кількість бажаючих вступити до профшкіл. За даними газети «Харківський пролетарій» на одне місце в професійних школах Харкова претендувало по 5-10 чоловік [23, с. 3]. Потяг до «легкої та чистої праці» вступав у протиріччя з ідеями про почесність робітничих професій, а тому суворо засуджувався радянськими істориками.

Робітники, що працювали на виробництві, могли отримати чи підвищити кваліфікацію навчаючись у школах ФЗУ, на різних курсах, шляхом індивідуально-бригадного учнівства. Заняття проходили у вільний від роботи час. Там же навчали й безробітних, зареєстрованих на біржі праці. Так, у 1927/28 н. р. у навчальних закладах, що знаходилися у віданні Харківського відділення Союзу місцевого транспорту підготували 100 чоловік. [8, с. 42-43].

Система нижчої професійної освіти задовольняла потреби всього населення незалежно від рівня освітньої підготовки та віку. Через складні економічні умови учні полишали навчання в трудовій школі та йшли працювати на виробництво. За даними дослідниці В.І. Бутенко в Харківській окрузі в 1929 р. лише 23,3% дітей віком від 12 до 14 років було охоплено школою. [1, с. 155]. Таке активне «голосування ногами» на початку 30-х рр. викликало серйозне занепокоєння з боку партійного керівництва. 22 жовтня 1932 р. ЦВК СРСР видав постанову в якій адміністраціям ФЗУ заборонялося приймати учнів 5-х – 7-х класів [3, с. 2]. Кількість підлітків, що працювала на виробництві в нашому регіоні за десять років суттєво збільшилася. Якщо на 1 січня 1922 року в ценовій промисловості Харківської губернії працювало 10% таких робітників, то в 1931 році на Харківському електромеханічному заводі – 18% [21, с. 6, 7, 11; 12, с. 19].

Школи-клуби були першою спробою організувати теоретичне навчання підлітків на виробництві. За твердженням дослідника В. Головінова: «Найпопулярнішими в Харківській

губернії були школи-клуби: машинобудівників – при Харківському заводі «Серп і Молот», текстильників – при суконній фабриці, друкарів – при друкарні «Комуніст» [7, с. 38]. Наприкінці 1920 р. на основі об'єднання шкіл-клубів із заводським учнівством почали створюватися школи робітничої молоді, які згодом стали основою для організації шкіл ФЗУ.

Юнаки та дівчата до 18 років, що мали лише початкову чотирирічну освіту мали змогу навчатися у школах фабрично-заводського учнівства. Їх формування розпочалося з прийняття в лютому 1921 р. «Положення про заводське учнівство металообробної промисловості». З'явившись у 1921 році як одна з форм, з 1926 р. вони стали базовими закладами для підготовки молодих робітників. Підлітки розглядалися партією не як робоча сила, а як основа для формування робітничого класу. Виробництво для них ставало своєрідною школою класового виховання. Структурні реорганізації шкіл ФЗУ в 1923 р., 1926 р. та 1929 р. були викликані новими завданнями щодо підготовки кваліфікованих робітників. В умовах технічної реконструкції виробництва виникла необхідність диференціації термінів та напрямків підготовки. Тому в 1923 р. школи ФЗУ було поділено на школи, що готували кваліфікованих робітників за спеціальностями, які потребували довгострокового навчання (3–4 р.) та школи підготовки масових професій (2–3 р.). У 1926 р. в залежності від галузі виробництва та місцевих умов створювалися школи ФЗУ при заводах та фабриках, самостійні школи ФЗУ (школи-фабрики та школи-заводи), районні школи, що обслуговували декілька підприємств. Термін навчання становив 3-4 роки в залежності від складності професії. З 1929 р. повернулися до класифікації школи за рівнем складності професії. Постановою ЦВК та Раднаркому від 11 серпня 1929 р. було визначено три типи закладів: для підготовки висококваліфікованих робітників з організаційними функціями (майстрів), для підготовки універсалів високої та середньої кваліфікації, для підготовки робітників-операторів. У вересні 1929 р. наказом ВРНГ СРСР було впроваджено новий тип шкіл – школу учнівства масових професій (ШУМП) для підготовки робітників, що виконують окремі операції та універсалів низької кваліфікації.

На початку свого існування школи створювалися хаотично, часто не маючи необхідної матеріальної бази, але з 1924 року починається процес згуртування мережі, її якісного зміцнення. Найбільш життєздатними та доцільними залишалися школи учнівства на великих підприємствах. Раціональний підхід обумовив

концентрацію навчальних закладів, яка здійснювалась шляхом об'єднання декількох однотипних шкіл в одну, з використанням всіх її технічних можливостей. Постійно зростала кількість учнів у школах ФЗУ, що свідчило про потребу в кадровому забезпеченні підприємств нашого краю та зацікавленість молоді в набутті певної робітничої професії. У серпні 1925 року в залізничних майстернях на 41 місце в школі ФЗУ було подано 600 заяв. За соціальним походженням це були переважно діти міських робітників, часто, діти робітників підприємства. 71,5% учнів – склали діти робітників, 15,9% – діти службовців та 7,4% – діти селян [24, с. 3].

За даними дослідниці Н. І. Іванцової система ФЗУ задовольняла попит на 40%, решта робітників готувалась на підприємствах з числа дорослих робітників [9, с. 52]. Наведені цифри підтверджуються даними Держплану СРСР, який запланував на першу п'ятирічку збільшення питомої ваги випускників ФЗУ з 0,9 % до 5,9 %; а випускників додаткової робітничої школи з 3 % до 24,6 %. [22, с. 47].

Індивідуально-бригадне учнівство організувалося переважно там, де усі підлітки не могли потрапити до школи ФЗУ, або для підготовки спеціалістів з таких професій, масова підготовка яких була не доцільною. Для мало-кваліфікованих робітників, що проходили індивідуально-бригадне учнівство організувалися вечірні робітничі школи. Загально-освітня складова ставала невід'ємною часткою професійної освіти, що було зумовлено низьким освітнім рівнем працюючих. Російські історики С. Постніков та М. Фельдман аналізуючи дані професійного перепису 1918 р., наголошують на низькому освітньому рівні кадрових робітників Російської імперії. У складі робітників великих підприємств залежно від рівня освітньої підготовки вони виділяють наступні соціальні групи робітників: менше 2% пролетарів з освітою 5—7 класів; чверть робітників мали початкову шкільну підготовку, але значною мірою мова йшла про початкову церковнопарафіяльну школу; ще більше чверті робітників, закінчивши 2—3 класи, фактично була малограмотною; найбільшим масивом виступали неписьменні робітники — більш 2/5 від числа всіх робітників [17, с. 183].

Для дорослого населення існувала система курсів, де можна було як підвищити свою кваліфікацію, так і отримати нову. Історія появи курсових форм підготовки дорослого населення починається з декрету про навчальну повинність, за яким всі індустріальні робітники віком від 18 до 40 років були зобов'язані пройти курси з ліквідації технічної неписьменності [19, с. 788]. Найбільш життєздатною виявилась схема

розподілу курсів на курси попередньої підготовки із спеціальними завданнями, курси ліквідації технічної безграмотності, курси підвищення кваліфікації та курси для отримання додаткової спеціальності.

Постановою ЦВК і РНК Союзу РСР від 11 вересня 1929 року було встановлено єдину систему індустріально-технічної освіти, де курси входили до системи додаткової робітничої освіти. Встановлювалися курси та навчальні пункти виробничо-технічної підготовки та курси підвищення кваліфікації для робітників великої та середньої промисловості. Окремо виділялися курси Центрального інституту праці, де за замовленнями підприємств готували робітників переважно для дефіцитних за робітничою силою галузей промисловості [4, с. 3].

Перша п'ятирічка перетворила країну на величезний будівельний майданчик: будувалися та ставали до ладу нові підприємства, модернізувалося старе виробництво. Мільйони робочих рук залучалися до праці у промисловості. Виникла непередбачувана велика потреба в напівкваліфікованих та кваліфікованих спеціалістах. Господарники разом з профспілками відкривали різноманітні курси, щоб забезпечити себе робочою силою. Так, на будівництві тракторного заводу було організовано двоє вечірніх курсів з підвищення кваліфікації, дві школи ФЗУ, школа десятників [10, с. 51].

Неточності в плануванні, потреби в робочій силі, велика плінність призводили до того, що робітників постійно не вистачало. У березні 1931 року колегія Народного комісаріату освіти визнала нездатність існуючої системи задовольнити потреби соціалістичного будівництва. Були організовані комбінати робітничої освіти, які спираючись на одне велике підприємство або групу підприємств даного району, мали стати організатором єдиного плану розгортання та методичного керівництва робітничої освіти дорослих [5, с. 2]. Таким чином освіта була наближена до реальних господарницьких потреб.

Особливу роль у процесі виробництва відводилась жіноцтву. Жінки впродовж 20-х років в УСРР склали 12-13 % робочої сили на виробництві [2, с. 16]. Господарники намагалися скоротити їхню кількість за рахунок робітників-чоловіків. «Прийняли останньою, а звільнили першою» – ця влучна характеристика відображає ставлення до жіночої праці. Партія намагалась протидіяти процесу витіснення жінок з виробництва та підвищити їхню кваліфікацію, особливо в умовах тотальної нестачі робітничої сили на початку 30-х рр. У листопаді 1930 р. партія почала масову кампанію щодо мобілізації жінок у виробництво. За підрахун-

ками американської дослідниці Венді Голдмен жінки в першій п'ятирічці повинні були складати не менше 33,5% промислових робітників [6, с. 185]. Збільшення питомої ваги жінок передбачалося за рахунок залучення жіночої праці до важкої промисловості. Плановики передбачали, що механізація ручних операцій надасть більше можливостей займатися напівкваліфікованою працею саме жінкам. Постановою ЦК було встановлено квоту на навчання жінок у ФЗУ: 30-40%. Жінки і самі активно йшли на виробництво, бо інфляція 1929 р. призвела до зниження рівня заробітної платні, коли один працюючий чоловік не міг прогодувати родину. Активність жінок та жіночих організацій щодо їхнього працевлаштування, яку підтримали партійні органи призвели до зміни гендерної структури в промисловості всього Радянського Союзу, особливо у важкій промисловості.

Система професійної освіти, що її було розбудовано в Україні впродовж 20-х років поступово змінювалася. Це було пов'язано з ліквідацією національних (республіканських) систем освіти керівництвом Радянського Союзу та остаточним формуванням п'ятирічного плану індустріалізації з єдиними типами підготовки фахівців. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 11 серпня 1929 р. було створено єдину систему індустріально-технічної освіти за якою остання повинна була складатися з трьох основних форм підготовки та перепідготовки, а саме зі шкільного навчання, додаткової робітничої освіти та заочного навчання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, на початок 30-х рр. в УСРР склалася система підготовки кваліфікованої робочої сили з підлітків та дорослих. Робітнича молодь та підлітки могли навчатися в школах фабрично-заводського учнівства, школах учнівства масових професій, шляхом бригадного учнівства та в професійно-технічних школах. Дорослі працівники могли отримати нову професію чи підвищити власну кваліфікацію шляхом навчання на різноманітних курсах. Більш детального вивчення потребують питання, що пов'язані саме з людським чинником: як впливала освіта на соціальне становлення людини, наскільки соціокультурне становище робітників відповідало перетворенням в індустріальній сфері та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бутенко В.І. Шкільна освіта на Харківщині (20-ті рр. ХХ ст.) / В.І. Бутенко // Вісник Харківського університету. Серія «Історія України». – Х., 1998. – Вип. 2(401). – С.150-156.
2. Буяновер М.І. Стан пролетаріату на Україні після жовтневої революції. – Х.: ДВУ, 1928. – 112 с.
3. Бюллетень Народного комісаріата освіти. – 1932. – № 57.
4. Бюллетень Народного комісаріата освіти. – 1929. – № 44.
5. Бюллетень Народного комісаріата освіти. – 1931. – № 22.
6. Голдман В.З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917–1937) / Венди Голдман ; [пер. с англ. В.Ю. Лобовской]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 358 с.
7. Головінов В.П. Професійно-технічна освіта Слобожанщини: Документальний нарис / В.П. Головінов. – Х.: Прапор, 1998. – 128 с.
8. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-1093. – Оп. 2. – Спр. 37.
9. Іванцова Н.І. Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921-1930 рр. в Україні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01./ Н.І. Іванцова – Х., 2008. – 259 с.
10. История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе. Сборник документов и материалов. – Т.І. (1930 – 1934). – Х.: Харьковское книжное издательство, 1960. – 429 с.
11. Кадомцев В. Про цілеву настановку індустріальних профшкіл / В. Кадомцев // Робітнича освіта. – №8. – С. 22-24.
12. Кадомцев В. Політехнізація та бригадне навчання в школі ФЗУ ХЕМЗу / В. Кадомцев // Робітнича освіта. – 1931. – №7/8. – С. 15-19.
13. Катунцева Н.Ф. Роль рабфаков в формировании народной интеллигенции в СССР. / Н.Ф. Катунцева. – М.: Наука, 1966. – 192 с.
14. Лікарчук І. Л. Проблеми підготовки робітничих кадрів в Україні (1920-1929 рр.). / І. Л. Лікарчук; Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К.: [б.в.], 1996. – 206 с.
15. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки./ В.В. Липинський. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 248 с.
16. Павлов Д.И. Среднее специальное образование в Украинской ССР. /Д.И. Павлов, Г.П. Захаревич. – К.: Вища школа, 1976 – 215 с.
17. Постников С.П. Социкультурный облик промышленных рабочих в России в 1900–1940 гг./ С.П. Постников, М.А.Фельдман. –

- М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 367 с.
18. Пузанов М.Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. / М.Ф. Пузанов. – К.: Вища школа, 1980. – 231 с.
 19. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1920. – № 26.
 20. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1922. – № 49.
 21. Статистика Украины. Серия X. – Т.1. – Вып. 3. – Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1922 году. – Х.: ЦСУ, 1923.
 22. Супоницький Ш. Підготування інженерно-технічних кадрів з робітників. / Ш. Супоницький // Робітнича освіта. – 1930. – №6. – С. 45-47.
 23. Харківський пролетарій. – 1927. - № 172. – 30 липня.
 24. Харківський пролетарій. – 1925. - № 213. – 18 вересня.